

1. Славетна султана — Роксолана

*В гаремі її ще звать Хуррем, тобто розвеселена...
Для Європи хай буде Роксолана.*

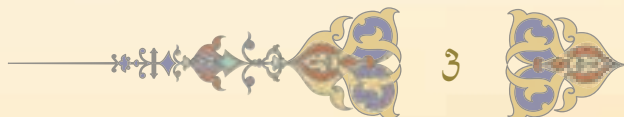
*Одне ваше донесення у Венецію — і світ довідається
ще про одну могутню жінку.*

Павло Загребельний «Роксолана»

Останнім часом в Україні зріс інтерес до правління османських султанів. Цьому посприяв турецький телесеріал «Величне століття», в якому йшлося не лише про могутнього султана Сулеймана, а й про його супутницю та дружину Хюррем¹-султан. У Європі вона відома як Роксолана².

Уперше це ім'я згадав у своєму щоденнику від 1542 року генуезький банкір у Стамбулі, розповідаючи про весілля султана Сулеймана. Згодом посол Священної Римської імперії Ож'є Гіслен де Бусбек назвав Роксоланою дружину султана у «Турецьких листах», написаних між 1555 і 1560 роками. Так тоді османи величали вихідців із земель Польського Королівства — Рутенії, або ж Роксоланії, де проживали українці.

Про походження Роксолани, яка з полону кримського хана потрапила до гарему султана Сулеймана Пишного, відомо небагато. Венеційські дипломати у Стамбулі П'єтро Брагадін і Данієлло Людовічі вважали, що вона була русинкою. Так називали тоді українців та білорусів. А французький посол у Венеції Гуеллямо Пелісьє 1540 року інформував свого короля, що ця жінка походила з руського народу, який живе «від Карпатських гір аж до Бористена й Понта Евксінського», тобто від Карпат до Дніпра й Чорного моря.

Церква Св. Духа в Рогатині Івано-Франківської обл.
Фото Романа Ясінського

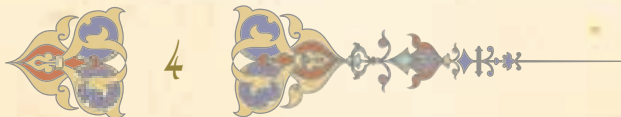
Польські послы, які відвідували Стамбул, надали точніші відомості про походження Роксолани. Крістофіно Демінео Перегрін Полонус у доповідній великому канцлерові Великого князівства Литовського Леву Сапезі 1596 року повідомив, що дівчина була «*попівною з Рогатина з народу руського*». Раніше вважали, що псевдонімом Крістофіно Демінео Перегрін Полонус користувався Станіслав Негощевський, який отримав блискучу освіту з теології і філософії в університетах Кракова й Падуї, володів, окрім латини й італійської, іспанською, арабською, грецькою і єврейською мовами та був знаним поетом і мандрівником.

Утім, нещодавно польська дослідниця Еліза Малек довела, що Крістофіно Демінео Перегрін Полонус — це дипломат, перекладач та письменник Кшиштоф Дзержек, який з 1569 року, за проханням Сигізмунда II Августа, протягом шести років вивчав у Стамбулі османську мову. До Польщі повернувся за правління Стефана Баторія, який доручав йому багато дипломатичних місій до Стамбула й Москви.

Наприкінці XVII століття свідчення Крістофіно Демінео Перегріна Полонуса про походження Роксолани передрукували й московити³. Таку ж інформацію залишив член польського посольства у Стамбулі в 1621–1622 роках Самуїл Твардовський, зазначивши у поемі «Посольство Кристофера Збараського», що Роксолана, яку часто називав просто Русинкою, «*підлого⁴ попа з Рогатина донька*».

Рогатинці переказують легенду про батька Роксолани — пароха церкви Святого Духа. Однак підтвердити таку інформацію, на жаль, неможливо. Документи, що містять перші відомості про священнослужителів цього храму, датовані лише 1564 роком. Хоча згадка про заснування Святодухівської церкви сягає ще XII століття.

Прикметно, що литовський дипломат Михалон Литвин близько 1551 року написав: «*Ось і найулюбленіша тепер дружина турецького імператора, мати його найстаршого сина і наступника, колись була викрадена в нашій країні*». На думку українського «роксоланознавця» Євгена Крамара, тут ідеться саме про Роксолану, яка на той час уже володарювала в султанському палаці, а не Махідеван. Оскільки Литва й Польща перебували в унії (союзі) між собою, то, пишучи про «нашу країну», Михайло Литвин мав на увазі польські землі, що нині належать Україні. Таку ж ін-

формацію про литовське походження Роксолани залишив 1570 року московський посол Іван Новосільцев.

Справжнє ім'я Роксолани історія не зберегла. Настею й Олександрою цю жінку «охрестили» українські та польські письменники у ХІХ столітті. Прикметно, що від портрета Роксолани, який зберігається у Львівському історичному музеї, пішло у народ імовірно її прізвище — «Лісовська». Адже на ньому султана зображена в білій чалмі з червоними смужками, яка віддалено нагадує оригінальні головні убори «лісовчиків» — воїнів із загону польського полковника Лісовського. Таку думку висловив мистецтвознавець Платон Білецький, який у цьому портреті бачив не Роксолану, а невідомого юнака, лісовчика-кавалериста.

За його словами, османські жінки не носили тюрбанів. Але це — хибне твердження. Адже на краківському портреті невідомого художника ХVІ століття, про який ми розповімо далі, Роксолана зображена у тюрбані. Такі ж головні убори зі сукна в арабському стилі можна побачити і на портретах фавориток османських султанів ХVІІ століття. Тож у нас нема сумніву, що на львівському портреті — саме її зображення.

Турецький історик Мустафа Чаатай Улучай вважає, що Роксолана увійшла у гарем Сулеймана ще під час його перебування в Манісі. Адже у списку наложниць цього султана є ім'я Шадуман, що в перекладі з арабської означає — «весела», «радісна». Таке ж значення має і перське ім'я Роксолани — Хюррем, яке їй дали в султанському гаремі.

Утім, цю інформацію ставить під сумнів той факт, що зі сходженням на трон Сулейман Пишний планував піти у свій перший військовий похід на польські землі, звідки родом була Роксолана. Кримський хан Мехмед Гірей відмовив його від цього, зазначивши в листі від 1521 року, що польський король за мирною угодою платить Османській імперії щороку велику данину — 15 тис. флоринів, тобто \$2 млн 205 тис.⁵ У разі війни з ним султан міг зазнати лише

Роксолана. Невідомий автор.
38×26 см
Львівський історичний музей,
№1496

Роксолана. М. Пагані. 1540–1550 рр.
Британський музей (Англія),
№1878,0713.4166

збитків. Тому Сулейман Пишний змінив своє рішення та пішов у похід на угорські землі. Водночас покарав Мехмеда Гірея, відправивши до Криму його доньку, яку, відповідно до обіцянки батька Сулеймана Пишного, Селіма I Грізного, мав пошлюбити після сходження на трон. Також відмовився повертати кримському ханові Кафу, призначивши туди намісником Зейнела-пашу — другого візира.

Усе це свідчить про те, що на початку правління Сулеймана Пишного в його житті ще не було Роксолани. Перші відомості про неї датовані кінцем 1521 року, оскільки вона народила від султана свого первістка, якого назвали Мехмедом. Діючи за принципом «одній матері — один син», Роксолану зі сином мали відіслати до Старого палацу, де розміщувався гарем. Адже після народження хлопчика його матір-наложниця, за османськими традиціями, не мала права ділити ложе з його батьком-султаном.

Але у випадку з Роксоланою султан не зробив цього. Наступного року вона народила йому доньку Міхрімах, 1523-го — сина Абдуллаха, який помер 1526-го та похований разом з іншими дітьми Сулеймана від перших дружин у мавзолеї благодійного комплексу султана Селіма I Грізного. 1524 року з'явився на світ рудоволосий Селім, який по смерті батька став султаном, а 1525-го — Баязид. Через шість років народилася наймолодша дитина Роксолани — син Джихангір (у перекладі дослівно — «увійди у світ», а в іншій версії це ім'я звучить як «Джихангьор», тобто «побач світ»), який був горбанем.

«Гарматні ворота» палацу Топкапи у Стамбулі

До Роксолани етапи кар'єрного зростання султанської наложниці визначались її переїздами між Новим палацом, який називається Топкапи, дослівно «Гарматні ворота», і Старим, який був розташований на місці Стамбульського університету, але до наших днів не зберігся. Нових наложниць для султанів привозили зі Старого палацу. Наложниця (інтимна партнерка) переїжджала в Новий палац і деякий час мешкала там, у кімнатах, що мали назву «saray-ı duhteran», тобто палац жінок як об'єкт статевого потягу султана. Якщо за цей час вона вагітніла, то поверталася до Старого палацу, де їй виділяли апартаменти й невільниць, щоб могла підготуватися до пологів. Після народження дитини залишалася її виховувати у Старому палаці. Якщо народжувала дівчинку, то могла знову стати інтимною

партнеркою султана. Якщо ж народжувала сина, могла розраховувати на від'їзд із ним у провінцію, управління якою тому доручали у 15–16 років, де очолювала його гарем.

Роксолана ж порушила ці традиції, ставши багатодітною улюбленицею султана. Після народження первістка Мехмеда вона почала отримувати 5 тис. дукатів на рік, тобто \$735 тис.⁶ Додатково на прикраси султан Сулейман виділив їй 100 тис. дукатів, тобто \$14 млн 700 тис. Він 1524 року також подарував Роксолані будинки у Стамбулі неподалік хамама (турецької лазні) Махмуда-паші, які належали страченому в Єгипті Ахмедові-паші. Тоді ж її почали називати «хасекі», тобто фавориткою султана, яка вперше на порушення усталеного в султанському гаремі принципу «одній матері — один син» народила шестеро дітей — п'ять хлопчиків та дівчинку.

Як же юна чужинка Роксолана зуміла причарувати старшого за неї на одинадцять років султана Сулеймана, який до того мав чимало жінок?

За розповідями венеційських послів, ця жінка не була гарною за османськими канонами краси, радше милою та делікатною. Про те, що Роксолана була тендітною, свідчать також лляні пов'язки (кашбашти), які вона надягала на голову, зав'язуючи їх ззаду на вузол. Довжина пов'язок — 53 см. Це розмір її голови, що є ознакою справді мініатюрної жінки. Портрети Роксолани від 1530 та 1540-х років, написані Матео Пагані а також невідомим художником (Львівський історичний музей) та італійським художником (Віденський музей історії мистецтв), є цьому підтвердженням.

Це вже пізніше, будучи матір'ю щонайменше шести дітей, Роксолана перетворилась із тендітної дівчинки на поважну жінку з пишними формами, що, однак, не позначилося на почуттях до неї султана Сулеймана.

Про розкішні форми цієї султани у зрілі роки свідчать її портрети роботи Тиціана від 1550-х років та невідомих художників, що нині зберігаються в Музеї художнього та циркового мистецтва братів Рінглінгів у Сарасоті (США), колекції британської монаршої родини та у Кракові в Домініканському монастирі при базиліці Св. Трійці.

Повнуватаю, проте гарною назвав Роксолану в 1550-х роках генуезець, якого вона гостинно приймала у своєму помешканні — літньому павільйоні з видом на море. Ось як він описав цю зустріч:

Візерунок кашбашти Роксолани.
Atasoy N. Haseki Hürrem Sultan ve Vakıfların Altın Çağı. — İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A.S.) Yayınları, 2018. — S. 32

Роксолана. Ханс Зебальд Бехам. 1530 р.
Університетська бібліотека.
Ерланген-Нюрнберг (Німеччина)

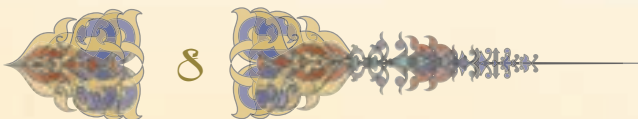
«Коли я зайшов до палати, в котрій вона [Роксолана. — **О. III.**] живе, мене зустріли евнухи в чудових шатах, що виблискували від коштовностей, із турецькими кривими шаблями в руках. Вони повели до внутрішнього вестибюля, де з мене зняли плащ та взуття і запропонували частування. Незабаром підійшла у супроводі молодих дівчат жінка похилого віку в ошатному вбранні й після привітання повідомила мені, що хасекі-султан готова бачити мене.

Усі стіни палати, в якій вона мешкає, вкриті найкрасивішими перськими кахлями, підлога — з кедра і сандалового дерева, що виділяють найпрекрасніший аромат. Я пройшов уздовж нескінченної низки схилених рабинь, які стояли по обидва боки мого шляху. Біля входу до кімнати,

в котрій султана погодилася прийняти мене, старенька, що супроводжувала весь час, низько вклонилася мені та покликала двох дівчаток на допомогу, щоб я у присутності султани міг спертися на їхні плечі. Султана, повнувата, але красива молода жінка, сиділа на шовкових подушках зі срібними нитками коло вікна із ґратками, що виходить на море. У кімнаті було багато рабинь, які потопали у блиску коштовностей. Вони тримали віяла, люльки для куріння і багато інших коштовних речей.

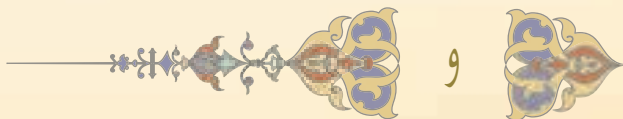
Коли ми підійшли ближче, велика леді [Роксолана. — **О. III.**] підвелася, щоби привітати мене. Вона простягнула мені руку і поцілувала в чоло, потім запропонувала сісти на край дивана, на якому сама відпочивала. Поставила багато запитань щодо нашої країни і нашої релігії, про які взагалі нічого не знала. Я відповідав дуже ухильно й обережно, як тільки міг. Закінчивши бесіду, із подивом виявив, що кімнату заповнили жінки, котрі із цікавістю дивились на мене й слухали, що я розповідаю. Султана потім стала розважати мене танцями дівчат і музикою, що мені дуже сподобалось. Коли танець і музика закінчилися, почали подавати частування на тацях із чистого золота, оздоблених коштовностями.

Оскільки було вже пізно і я не хотів затримуватися, щоб не докучати султані, то звівся на ноги. Вона одразу сплеснула в долоні, й кілька рабинь підійшли, підкоряючись їй командам, несучи таці з красивими виробами та срібними предметами витонченої роботи. Султана наполягла, щоб я прийняв ці подарунки.

Роксолана. Невідомий автор. 49.3×36.8 см. Колекція британської монаршої сім'ї.
Лондон (Англія). Palace of Holyroodhouse № RCIN 406152

Роксолана. Невідомий польський художник.
Друга пол. XVII ст.
Домініканський монастир при базиліці
Св. Трійці. Краків (Польща)

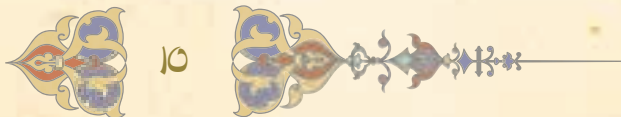
Роксолана (копія). Невідомий автор.
Музей історії мистецтв. Відень (Австрія)

Після загальноприйнятого прощання старенька, яка постійно супроводжувала мене, вивела з кімнати точнісінько таким самим шляхом, яким я й увійшов до султани, униз сходами, де мої супутники вже на мене чекали».

Прикметно, що Роксолану в гаремі не вважали красунею, про що вона сповіщала у листі до султана, пишучи «прикладаю своє негарне обличчя до Ваших благословенних ніг». Адже тоді славилися наложниці чорноброві, з великими карими очима, довгими віями, дугоподібними бровами, густим чорним волоссям та пишними формами. Руденька, тендітна, невисока дівчина відрзнялася від східних красунь, зазвичай черкесок та грузинок. Її зовнішність була на той час, безперечно, викликом традиції. Тож не дивно, що через свій незвичний навіть для слов'ян тип краси Роксолана впала в око султанові Сулейману.

Родзинкою її зовнішності, як стверджують турецькі дослідники, був кирпатий носик. Ця прикмета так в'їлася в історичну пам'ять французів, які мали дружні стосунки з османами, що з'явився вислів: «*Nez à la Roxelane*», котрий у перекладі з французької означає «трохи кирпатенький носик». Але чи був він таким у Роксолани насправді?

Сумніви у цьому посіяв її портрет невідомого художника, що зберігається у Відні (Музей історії мистецтв). На ньому Роксолана зображена у профіль із приспущеним прозорим яшмаком (чадрою)⁷, тож добре видно, що її ніс не можна назвати кирпатим, а радше продовгуватим та з горбочком. Те ж стосується й зображення Роксолани у крапчастому береті, яке оприлюднив турецький історик М.Ч. Улучай, та її образу пензля німецьких художників — майстра ребусів Ерхарда Шьона і гравера Ханса Зебальда Бехама. Два останні зображення було створено на основі портрета

Роксолани, який Міхаель Остендорфер намалював 1548 року на замовлення італійського історика Паоло Джовіо. Схожий на цю серію портрет Роксолани роботи Крістофано дель Альтіссімо, що зберігається у флорентійській галереї Уффіці, є, найімовірніше, авторською інтерпретацією двох попередніх її зображень. Адже на ньому олійними фарбами намальована жінка — темноволоса й похмура.

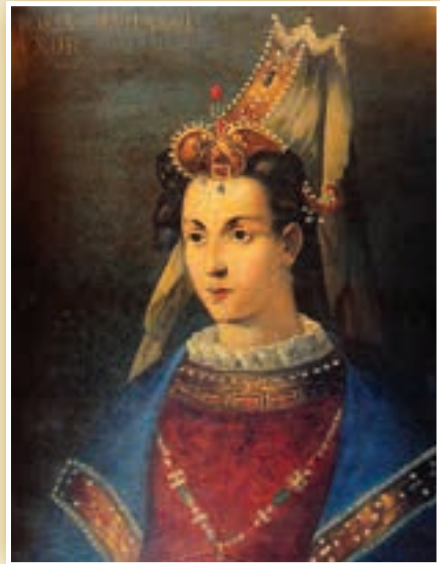
Брюнеткою Роксолана виглядає на портреті XVII століття роботи невідомого венеційського художника з експозиції музею палацу Топкапи. На ньому вона — в одязі зі широкою сорочкою без декольте, схожому на той, що носили османські жінки при надії. Можливо, тут її зображено вагітною.

Прикметно, що такий самий одяг Роксолани можна побачити на гравюрі Теодора де Брі (1596 рік), з якої і було написано портрет із Топкапи. Темноволосою цю султаницю зобразили й на портреті з приватної колекції стамбульської родини Амрама. На ньому вона дуже схожа на зображення доньки Міхрімах італійської художниці XVI століття Софонісби Ангїссоли.

Матео Пагані створив прижиттєвий образ Роксолани (1540–1550 роки). Його венеційці у XVI столітті навіть намалювали в кольорі на порцеляновому посуді. У 1600-ті роки цей образ Роксолани скопіював Річард Кноллес.

Несхожим на попередні зображення є портрет цієї султани роботи невідомого польського художника другої половини XVII століття, що зберігається у Кракові в Домініканському монастирі при базиліці Св. Трійці. На ньому вона — у традиційному османському головному уборі — білому тюрбані із золотим соргучем, тобто коштовним османським егретом з пензликом або пір'ям (плюмажем). А поруч із нею зображено прикраси — брошки та браслети.

Акварельний портрет Роксолани створив у XVIII столітті британець Еліас Мартін.

Роксолана. Невідомий художник. XVII ст. 83×67. Музей палацу Топкапи, TSM 17141

Роксолана. Невідомий автор. 49,3×36,8 см. Колекція британської монаршої сім'ї. Лондон (Англія). Palace of Holyroodhouse № RCIN 406152

